

ӘОЖ 069.5

ҚАЗАҚТЫҢ АТ МӘДЕНИЕТІНІҢ АЙШЫҚТЫ БІР БӨЛШЕГІ: ЖҮГЕНДЕР (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде)

Қ.А. Талжанов

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Андатпа. Бұл ғылыми мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған жүгендердің этнографиялық, тарихи және көркемдік сипаттары сарапқа салынады. Жүген – қазақ халқының дәстүрлі ат мәдениетінің маңызды бөлшектерінің бірі ретінде қарастырылып, оның тұрмыстық және салт-дәстүрлік мәні ашылады. Мақалада жүгендердің жасалу технологиясы, қолданылған материалдары, көркемдік элементтері мен функционалдық ерекшеліктері кеңінен сипатталады. Сонымен қатар, әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын экспонаттар арқылы көшпелі қазақ қоғамындағы ат әбзелдерінің алатын орны мен олардың дамуы зерттеледі. Қолөнер шеберлерінің туындылары мен эстетикалық танымы, олардың ұлттық мәдениеттегі рөлі ғылыми негізде талданады. Жүгендердің құрылымына, әшекейлену тәсілдеріне, сондай-ақ өңірлік ерекшеліктеріне назар аударылады. Мақаланың мақсаты - Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған жүгендердің қазақ халқының тарихы, өмір салты мен дүниетанымындағы маңызды бөлшегі ретіндегі тарихи маңыздылығын ашу. Бұл зерттеу Қазақстандағы ұлттық мәдени мұраны сақтау, оны болашақ ұрпаққа жеткізу және музей қорындағы құнды жәдігерлерді ғылыми айналымға енгізу жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада музей экспонаттарын визуалды зерттеу, архивтік деректерді талдау, салыстырмалы-талдамалық және жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеу тарихи, этнографиялық және көркемдік сипатқа негізделген.

Тірек сөздер: жүген, ат-әбзелдері, этнография, көшпелі мәдениет, музей экспонаттары, қазақ қолөнері, тарихи мұра, дәстүрлі өнер.

Сілтеме жасау үшін: Талжанов Қ.А. Қазақтың ат мәдениетінің айшықты бір бөлшегі: Жүгендер (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), 51-60 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

ЗНАЧИМЫЙ ЭЛЕМЕНТ КОНСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ: УЗДЕЧКИ (на примере экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея)

К.А. Талжанов

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются этнографические, исторические и художественные особенности уздечек, хранящихся в фонде Актюбинского областного историко-краеведческого музея. Уздечка рассматривается как важный элемент традиционной конной культуры казахского народа, раскрывается ее бытовое и обрядовое значение. Подробно описаны технологии изготовления, использованные материалы, декоративные элементы и функциональные особенности. Через призму музейных экспонатов, относящихся к разным историческим эпохам, исследуется развитие кочевой культуры и место конской сбруи в традиционном обществе. Также анализируются изделия народных мастеров, их эстетическое восприятие и вклад в национальное культурное наследие. Особое внимание уделено конструкции уздечек, способам украшения и региональным отличиям. Цель статьи – раскрыть историческое значение уздечки, сохранившихся в коллекции Актюбинского областного историко-краеведческого музея, как важной части истории, быта и мировоззрения казахского народа. Данное исследование является важным шагом на пути сохранения культурного наследия Казахстана, его

популяризации и научного осмысления уникальных музейных экспонатов для будущих поколений.

Материалы и методы исследования. В статье использовались методы визуального изучения музейных экспонатов, анализ архивных данных, сравнительно-аналитический и систематизационный подходы. Исследование основано на историко-этнографическом и художественном анализе.

Ключевые слова: уздечка, конская упряжь, этнография, кочевая культура, музейные экспонаты, казахское ремесло, историческое наследие, традиционное искусство.

Для цитирования: Талжанов К.А. Значимый элемент конской культуры казахов: Уздечки (на примере экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), с. 51-60. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

A DISTINCT ELEMENT OF KAZAKH HORSE CULTURE: BRIDLES (Using Exhibits from the Aktope Regional Museum of History and Local Lore)

K.A. Talzhanov

Aktope Regional Museum of History and Local Lore (Kazakhstan)

Abstract. This scientific article explores the ethnographic, historical, and artistic features of bridles preserved in the collection of the Aktope Regional Museum of History and Local Lore. The bridle is examined as a significant component of traditional Kazakh equestrian culture, revealing its practical and ceremonial functions. The study provides detailed descriptions of the materials used, manufacturing techniques, artistic decorations, and functional characteristics. By analyzing museum exhibits from different historical periods, the research highlights the evolution of nomadic culture and the cultural significance of horse tack in Kazakh society. Special attention is given to the structure of the bridles, their decorative elements, and regional variations. The craftsmanship and aesthetic approach of traditional artisans are also considered, reflecting their role in preserving and enriching national heritage. The purpose of this article is to reveal the historical significance of the bridle, preserved in the collection of the Aktope Regional Museum of History and Local Lore, as an important part of the history, life and worldview of the Kazakh people. This research represents a valuable contribution to the preservation and promotion of Kazakhstan's cultural legacy, while also integrating important museum artifacts into scholarly discourse and making them accessible to future generations.

Materials and methods of research. The study applied visual examination of museum exhibits, archival data analysis, comparative-analytical, and systematization methods. The research is based on historical, ethnographic, and artistic characteristics.

Keywords: bridle, horse harness, ethnography, nomadic culture, museum exhibits, Kazakh craftsmanship, historical heritage, traditional art.

For citation: Talzhanov K.A. A distinct element of kazakh horse culture: Bridles (Using Exhibits from the Aktope Regional Museum of History and Local Lore) // MUSEUM.KZ. 2025. №3 (11), pp. 51-60. DOI 10.59103/muzkz.2025.11.06

Кіріспе. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қазақтың бай тарихын, мәдениетін және ғылымын көрсететін құнды экспонаттарды сақтап келеді. Музей залдарына қойылған және музей қорында сақталған экспонаттар өз дәуірінің үнсіз куәсі, ол табиғаттың ажырамас сырлары, адамдардың өмірі, армандары, олардың салт-дәстүрі және аянбай тер төккен еңбегі туралы маңызды мағлұмат береді.

Музейдегі бір экспонаттың өзі сан ғасырлық кезеңдерден бері сырлары толық ашылмаған тарих. Бір қарағанда қарапайым болып көрінетін, бірақ сан ғасырлық мәдени мұралардың барлығы өзінше бір құпияны ішіне сақтап, көптеген сұрақтар тудырады. Музей экспонаттары, оларды зерттеу мен ашу барысында, біздің түсінігімізді тереңдетіп, өткеннің шым-шытырық тарихына жаңа қырлардан көз тастауға мүмкіндік береді. Бірақ кейде,

мүмкін, осы тарихтың толығымен ашылуы біздің мүмкіндіктерімізге жетпейтін құпиялардан тұрады.

Музейдегі экспонаттар - ол тек өткен заманның емес, бізді қызықтыратын болашақтың да белгісі. Бұл экспонаттардың сырлары ғасырлар өткен сайын ашылуы мүмкін, бірақ олар бізге өткеннің қыр-сыры мен құпияларын толық жеткізе алмайтын бірегей өнер туындылары болып қала береді.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен салт-дәстүрлері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктері мен дәстүрлерін қазіргі күнде музей қорларында сақталған экспонаттар арқылы да зерттеуге болады. Осындай экспонаттардың бірі - жүгендер. Қазақтың дәстүрлі көшпелі мәдениетінде ат жалын тартып мініп, жылқы малының ерекше орны болғаны белгілі. Жүгендер - осы мәдениеттің айшықты әрі маңызды бөлігі.

Қазақ халқының өмірінде аттың маңызы өте зор. Көшпелі халықтар, әсіресе қазақтар атқа өте құрметпен қарап, оларды жақсы баптап, күтіп-бағуға үлкен мән берген. Қазақтың ат мәдениеті - қазақ халқының тарихы, өмір салты мен дүниетанымының маңызды бөлшегі. Ат адамның ажырамас серігі болған, өмірдің барлық саласында қолданылған. Ұлттық мәдениетте ат, тек көлік ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің, салт-дәстүрлердің, өнер мен шеберліктің символына айналған. Ал ат-әбзелдері, оның ішінде жүгендер, қазақтың күнделікті өміріндегі маңызды құралдардың бірі болды. Әсіресе, жүгендер түрлі функционалдық және көркемдік мақсаттарда жасалған. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған жүгендер осы мәдениеттің жарқын мысалы болып табылады.

Жүген - аттың басына тағылып, қозғалысын бақылап, басқаруға мүмкіндік беретін, бау-белдікпен, құрсаумен жабдықталатын негізгі әбзелдердің бірі. Жүгенді аттың басына кигізуді – жүгендеу деп атайды [Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 602].

Жүген әбзелінің тек атқа мінуге емес, сонымен қатар оның мінез-құлқын бақылауға арналған маңызды қасиеті бар. Қазақ халқының көшпелі тұрмысында ат міну өмірдің ажырамас бөлшегіне айналғандықтан, жүгендер де түрлі тұрмыс пен дәстүрге сай, бірнеше түрге бөлінген.

Қазақта аттың барлық әбзелдері, соның ішінде жүгендер, өте күрделі әрі әдемі болған. Әрбір жүген түрлі жағдайға байланысты қолданылған. Мысалы, көшпенділердің өмірінде ұзақ сапарларға шыққанда, аттың ыңғайлы басқарылуы үшін арнайы жүгендер дайындалды. Ал, мерекелер мен салт-жораларда сәнді жүгендер қолданылған. Бұл жүгендер көбінесе күміс, алтын, металл бөлшектермен әшекейленіп, оның иесі туралы көп мәлімет беретін болған. Сонымен қатар жүгеннің әшекейлері мен ою-өрнектері қазақ халқының, ұлттық өнерін және қолөнер шеберлігін көрсетеді.

Жүгендердің әшекейі, зергерлік безендірулері, құйма темірлер мен ою-өрнектер қазақтың көшпелі мәдениетінің терең тамырына байланысты болып келеді. Қолөнер шеберлері аттың басына тағатын бұл жабдықты тек күнделікті тұрмыстық қажеттілік үшін емес, сондай-ақ эстетикалық тұрғыда да жоғары бағалаған.

Жүгендердің жасалу технологиясы мен безендірілуі белгілі бір кезеңнің, аймақтың және дәстүрдің көрінісі. Олар тек аттың басын ұстап тұрудан ғана емес, әртүрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жүзеге асырылуының бір көрінісі болып табылады. Мәселен, кейбір жүгендерде белгілі бір ру немесе тайпаға тән ою-өрнектер немесе басқа да айрықша белгілер болады.

Қазақтың жүгендері негізінен тері, ағаш, темір, жіп және басқа да табиғи материалдардан жасалады. Кәсіби қолөнершілердің қолынан шыққан әрбір жүгеннің өзіндік ерекшелігі бар. Өндірісінде қолданылатын материалдар тек күнделікті қолданысқа ғана емес, көркемдік мәнге де ие болды. Әрбір бөлшек - қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің белгісі.

Музейдің қорында сақталған жүгендер қазақтың ат мәдениетінің маңызды бөлшегін құрайды. Мысалы, жүгендердің қалай жасалғандығы, қолданылуы және қандай материалдар

қолданылғаны туралы ақпараттар музей келушілері үшін де өте қызықты. Музей қорында сақталған осындай ат-әбзелдері оқу орындарында оқушыларға және музей залдарында келушілерге музей сабақтарында таңыстырылып көрсетіледі.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған экспонатардың арасында ерекше назар аударарлығы - ғұн дәуіріне жататын былғары жүген. Бұл артефакт өзінің тарихи маңыздылығы және көркемдік өңделуімен музейге келушілердің қызығушылығын тудырып келеді.

Аталған жүген 2018 жылы Ақтөбе қаласының солтүстігінде орналасқан айналма жолдың Елек өзені арқылы өтетін көпірінен оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 2,5 шақырым қашықтықта орналасқан карьерден құм алу барысында кездейсоқ табылған қабірден алынған. Археологиялық зерттеу нәтижесінде қабірден алтынмен қапталған ат әбзелдері анықталған. Бұл олжа сол дәуірдегі көшпелі мәдениеттің жоғары деңгейде дамығанын және жауынгерлік салт-дәстүрлердің ерекше мәнге ие болғанын көрсетеді [НҚТ-17929. 59].

Музей қорына тіркелген жүген (НҚТ-18085) былғарыдан жасалынған, сәндік-утилитарлық қызмет атқарған сирек кездесетін этнографиялық экспонат (Сурет 1). Жүгеннің оң және сол жақ жақтаулары, желкелігі, қасқалығы, кекілдігі, сақалдырылығы және тізгіні алтын жапырақпен қапталған қола пластина жапсырмалармен көркемделген. Жапсырмалардың кейбірі бастырма тәсілі арқылы жасалған өрнектермен безендіріліп, шеттері ою-өрнекпен жиектелген және ортасынан бойлық сызықпен бөлінген. Сонымен қатар, жекелеген ұяларына жылтыратылған анар тастан жасалынған көздер орнатылған.

Сурет 1. Ғұн дәуірі, былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-18085].

Ауыздық пен жақтауды біріктіріп тұратын сулыққа көлденең орналасқан, ұзындығы шамамен бір қарыс шаужай бекітілген. Оның бір шеті иіліп, сәндік мақсатта жасалған. Шаужай мініс атын тежеп, басқаруға арналған құрылымдық элемент болып табылады. Тізгіннің бір жақтауынан бұра тартқанда шаужай аттың езуіне көлденең орналасып, жақ сүйекке қысым түсіреді. Мұндай әсерді сезген ат жедел бұрылады.

Жүген бірнеше құрамдас бөліктен тұрады: жақтау, сақалдырылық, желкелік, кекілдік, қасқалық, кеңсірік, ауыздық, сулық, шаужай және тізгін. Қасқалық – кекілдік пен кеңсірікті біріктіріп тұратын және жүгеннің сәндік мәнін арттыратын маңызды элемент. Аталған экспонаттың салтанатты мақсатта қолданылғаны күмәнсіз.

Жүгеннің аттың басынан сырғып түспеуін қамтамасыз ету үшін желкелігі мен сақалдырылығы арнайы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалған. Бұл

экспонат ғұн дәуіріне тән эстетикалық талғам мен технологиялық жетістіктердің көрінісі ретінде ғылыми-мәдени тұрғыдан аса құнды мұра болып табылады. Бұл жүген - ҚР Суретшілер одағының, ҚР Көркемөнер академиясының мүшесі Қ.С.Ахметжанмен қалпына келтірілген.

Қазіргі таңда жылқы малы мен жүгендер адамзаттың күнделікті өмірінде және мәдениетінде терең із қалдырған. Жылқыны қолға үйретудің нәтижесінде адамзат жаңа экономикалық және әскери мүмкіндіктерге қол жеткізді, сонымен қатар мәдениет пен өнерде көптеген өзгерістер болды. Жүгендердің алғашқы қолданыста енуі мен жылқының қолға үйретілуі тарихымыздағы ұлы жетістіктердің бірі болып қала береді.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында (НҚТ-11496) иленген қайыстан түйо әдісі арқылы жалаң қабаттан жасалынған *түймелі қайыс жүген* де сақтаулы (Сурет 2). Жүген XX ғасырдың басында дайындалып, сол кезеңнен бастап қолданыста болған. Экспонат музей қорын толықтыру мақсатында Шалқар ауданының тұрғыны А. Сисеновадан қабылдап алынған [НҚТ 9621–12131. 270].

Сурет 2. Түймелі қайыс жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-11496].

Аталған жүгеннің құрылымдық құрамына жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін кіреді. Бұйым күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналып жасалғандықтан, сәндік-әшекей элементтері қолданылмаған.

Жүгеннің негізгі бөліктері – тұғыр, құлақшалары, ауыздық және тізгіні. Тұғыр аттың басына жақсы орнатылып, оның еркін қозғалуын шектемей, басқаруға ыңғайлы болуы керек. Тізгін – атқа бағыт беретін негізгі бөлік. Жүгеннің рөлі аттың мінезіне де әсер етеді, өйткені дұрыс таңдалған жүген аттың жүрісін жеңілдетіп, мінез-құлқын жақсартады. Жүгеннің маңызды мәдени мағынасы да бар: ол адам мен табиғат арасындағы байланысты, сондай-ақ көшпелі өмір салтын көрсететін бірегей элемент.

Музей қорынан (ҚҚТ-7937/7) тіркелген ҚР қолөнер шеберлер одағының мүшесі Ж.Сүйінбай шебердің қолынан шыққан *былғарыдан ызып тігілген жүгенде* көркемдік жағынан ерекше (Сурет 3). Жүген 2019 жылы тапсырылған. Жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады [ҚҚТ-7496-9586. 108].

Сурет 3. Ызып тігілген былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, ҚҚТ-7937/7].

Жақтаулығы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі, кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен әсемделген бұл жүгенге «шаңырақ», «кереге» және «уық» бейнелері қондырылған. Жүген – жылқы мен адам арасындағы байланысты білдірсе, оған салынған бейнелер – тек декоративті элемент емес, ол терең философиялық, мәдени мағынаға ие. Бұл ұғымдар арқылы қазақ халқы ұлттың тұтастығын, бірлігін, тәртібі мен ұрпақ сабақтастығын бейнелейді.

Жүген арнайылап музей экспозициясына қоюға жасалынған. Алайда күнделікті ат мініске де қолдануға болады. Жүген былғардан екі қабатталып, ортасына жұмсақ материал салынып ызып тігіліп жасалынған. Желкелігі мен сақалдырылығына тілшелі металл доға орнатылып, тізгіні берік резина тәрізді матадан жасалынған.

Ж. Сүйінбай шебердің қолынан шыққан *келесі бір жүген* (Сурет 4) музей қорына (ҚҚТ-7938/2) қабылданды [ҚҚТ-7496-9586. 108].

Сурет 4. Ызып тігілген былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, ҚҚТ-7938/2].

Ат әбзелдерінің қатарына жататын бұл жүген – шебердің жоғары талғамын, ұлттық нақыш пен дәстүрлі қолөнердің үйлесімін айқын танытатын туынды. Жүген былғарыдан екі қабатталып ызып тігілген. Жүгеннің құрамы дәстүрлі үлгіде орындалған: жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін бөліктері толық қамтылған.

Жүгеннің жақтауы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі мен кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен безендірілген. Бұл жапсырмаларда «шаңырақ», «кереге» және «уық» секілді киелі қазақы символика бейнеленіп, бұйымға көркемдік және мазмұндық салмақ беріп тұр.

Шебер туындыларының ерекшелігі – оның құрылымында. Жақтау, желкелік, кекілдік пен кеңсірік бөліктері екі қабат былғарымен қапталып, берік әрі сәнді етіп тігілген. Тізгіні бір қабатты былғарыдан жасалыныпп, сулыққа түю арқылы жалғанған. Ал сақалдырығы бір қабатты былғарыдан, қарапайымдылық пен жеңілдікті қатар ұсынады.

Аталмыш жүген арнайы музей экспозициясына арналып жасалғанымен, оны күнделікті атқа міну барысында да қолдануға әбден болады. Бұған дәлел - желкелік пен сақалдырылық бөлігіне орнатылған тілшелі металл доғалар, олар бұйымның беріктігін арттырып, эстетикалық сән береді.

Қазіргі таңда жүген жасаудың техникасы мен материалдары өзгерді, бірақ оның негізі мен маңызы сақталды. Ол тек аттарға арналған құрал ғана емес, сонымен қатар ат спорты, жылқышылық және басқа да салаларда кеңінен қолданылады.

Осымен бірге, музей қорында *кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен былғарыдан екі қабаттап тігіліп жасалынған жүгендердің* (НҚТ-17157/6) үлгілері де сақталған (Сурет 5). Аталмыш экспонатты 1983–1984 жылдары Ырғыз ауданының бұрынғы тұрғыны С. Қалтаев шаруашылық мақсатында қолданған. Жүгеннің екі данасы 2015 жылы музей қорына оның баласы Қайыржан тарапынан тапсырылған [НҚТ 16674-17200. 220].

Сурет 5. Екі қабатталған былғары жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-17157/6].

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, ауыздықтан, сулықтан және тізгіннен тұрады. Ауыздығы мен сулығы зауытта жасалынған. Сулыққа жалғанатын жақтаудың екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жақтаулығы, желкелігі, кекілдігі, сақалдырылығы былғарыдан екі қабатталып зауыт шегелерімен шегеленген. Ал тізгіні бір қабатты былғарыдан сулыққа шегеленіп бекітілген. Сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Кекілдігінің

жақтаулыққа бірігетін тұсына сары түсті металл жапсырмасы қондырғылған. Жүген күнделікті шаруашылықта қолдануға арналған. Былғарысы қатты және түсі қоныр түсті болып келеді.

Келесі жүген де былғары мен қайыстан екі қабаттап кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен тігіп жасалып, музей қорына (НҚТ-17157/7) тіркелген (Сурет 6). [НҚТ 16674-17200. 220].

Сурет 6. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген
[Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ-17157/7].

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады. Жақтауының сол жағы бөлігі сулыққа тігу машинасымен тігу арқылы жалғанғанса, оң жағы бөлігі бекітіліп, ағытылатын шығыршық орнатылған. Аттың басынан жүген сыпырылып кетпес үшін желкелігі мен сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Сулыққа жалғанатын тізгіннің екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жүгеннің жоғарғы бөлігі былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Былғарысы мен қайысы жұмсақтау және түсі ақ-қара түсті болып келеді. Жүген күнделікті шаруашылыққа арналып жасалынып, қолданыста болған.

Енді кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуына сипаттама беретін болсақ.

Кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуы - сол дәуірдің экономикалық, өндірістік және мәдени ерекшеліктеріне сай қалыптасқан үрдіс. Бұл кезеңде дәстүрлі қазақ қолөнері мен кеңестік өнеркәсіптік тәсілдердің араласуы байқалады. Кеңестік уақытта жүгендер негізінен зауытта өндірілген металл ауыздықтармен және зауыттық қайыспен жасалды. Бұрынғыдай шебер қолдан илеген қайыс емес, енді өнеркәсіптік дайын қайыс кеңінен пайдаланылды.

Кеңестік кезеңдегі жүгендер, жалпы құрылымы жағынан, дәстүрлі үлгіге ұқсас болды. Ауыздықтар темірден жасалған, екі шетінде сақиналары болды. Кей жағдайларда резеңкемен қапталған түрлері де болатын, бұл жылқының аузына зақым келтірмеу үшін жасалған. Жүгеннің барлық жоғарғы бөліктері зауыт қайысы немесе кейде брезент тәрізді мықты маталардан дайындалды. Кей жүгендерде декоративті металл элементтер (жұлдызшалар, өрнекті түймелер) болды, бұл эстетикалық әрі идеологиялық мән берудің көрінісі. Тізгіні қайыстан, брезенттен немесе тоқылған кендірден жасалған. Кейбір тізгіндерде кеңестік зауыт таңбалары немесе серия нөмірлері басылған.

Музей қоры күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналған жүген үлгісімен толықтырылды (Сурет 7). Аталған экспонат зауыттық тігін машинасының көмегімен былғары мен қайыстан екі қабатталып тігілген. Жүгеннің жоғарғы бөлігі

былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Жүген зауыт қайысынан құрастырылып жасалынған. Жүгеннің құрылымы бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін.

Сурет 7. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген [Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, НҚТ 16674-17200. 220].

Сақалдық пен желкелік бөліктеріне тілшелі металл доғалар бекітілген. Сонымен қатар, жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік және кеңсірік бөліктерінің айналасына әртүрлі пішіндегі түрлі түсті металл жапсырмалар орнатылған. Жақтау бөлігі сулыққа қайысқа шегеленген металл арқылы жалғанған. Ал тізгін таспалап өру әдісімен жасалып, сулыққа түйілу арқылы бекітілген. Тізгіннің сулыққа бекітілген тұсына ақ түсті металл жапсырма қондырылған. Жүген шаруашылық қолданысында болған.

Қорытынды. Қорыта келе, музей қорларындағы жүгендер сол дәуірлердің көзіндей, қазақ халқының көшпелі өмір салтының және оның айшықты мәдениетінің бір бөлшегі ретінде тарихтың куәгері болып табылады. Олар ұлттық болмысымызды, өнерімізді және дүниетанымымызды танытатын ерекше құндылық болып қала береді. Музейдегі жүгендер тек көрмелік құндылығымен ғана емес, сондай-ақ ғылыми зерттеулер мен халықтық өнерді сақтау тұрғысынан да маңызды. Музейде сақталатын әрбір экспонат уақыт өткен сайын өзінің тарихи маңыздылығын арттырады, әрі ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұра ретінде жеткізіледі.

ӘДЕБИЕТ

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 2. Алматы: Әлем Даму Интеграция, 2017. 602 б.

Қосымша қордың түсімдер кітабы №7496-9586. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2017.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №16674-17200. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2009–2017.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №17929. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 2018.

Негізгі қордың түсімдер кітабы №9621-12131. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. 1982–1991.

REFERENCES

Traditional System of Ethnographic Categories, Concepts, and Terms of the Kazakhs. Encyclopedia. Vol. 2. Almaty: Alem Damu Integratsiya, 2017. 602 p. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 17929. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2018. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 9621–12131. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 1982–1991. (In Kazakh)

Supplementary Collection Accession Book No. 7496–9586. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2017. (In Kazakh)

Main Collection Accession Book No. 16674–17200. Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. 2009–2017. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Талжанов Қайрат Әбенұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қазіргі заман тарихы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. Тарихшы. (Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3, Қазақстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Сведения об авторе: Талжанов Кайрат Абенович – младший научный сотрудник отдела новейшей истории Актюбинского областного историко-краеведческого музея. Историк. (г.Актөбе, улица Ораза Татеулы, 3, Казахстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Information about the author: Kairat A. Talzhanov – Junior Researcher at the Modern History Department of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. Historian. (Aktobe city, 3 Oraz Tateuly Street, Kazakhstan). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.08.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.09.2025.

УДК 903(575)

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОЛЕВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ГОРОДИЩЕ ПАРЫЗДЕПЕ В 2021-2022 ГГ.

С. Машарыков

Центр исследований и сотрудничества в археологии Шелкового пути
Северо-Западного университета, г. Сиань, Китай (Туркменистан)

Аннотация. В статье дан краткий отчет о полевых археологических исследованиях, проведенных в 2021-2022 гг. на городище Парыздепе на юге Туркменистана. В результате выполненных работ на городище были обнаружены жилищные постройки и многочисленные очаги и печи, относящиеся к эпохам энеолита, бронзы и железа. Благодаря исследованиям 2021-2022 гг., получены новые материалы. При проведении археологических исследований на древнем жилище памятника, относящемся к эпохе позднего энеолита были найдены многочисленные орудия труда каменного века, а также два маленький очага и изделия из керамики.

Обнаруженные на городище Парыздепе находки поступили в музейные фонды Института истории и археологии Академия наук Туркменистан.

В статье не только описываются археологические особенности городища Парыздепе, но и подчеркиваются о историко-культурное значение памятника для региона.

Материалы и методы исследования. Археологические исследования на памятнике Парыздепе проводились в соответствии с современными требованиями. Перед началом и в процессе раскопок отсняты и составлены топографический и ситуационный планы археологического городища Парыздепе. Топографическая съемка памятников проводилась с